

Szulc, Tadeusz

Skarbowość polska lat 1492-1587 w historiografii

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 8, 19-30

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TADEUSZ SZULC

Skarbowość polska lat 1492–1587 w historiografii

Polnisches Finanzwesen in den Jahren 1492–1587 in der Historiografie

1. Wstęp. 2. Źródła. 3. Tematyka skarbowa w literaturze: 3.1. Ustrój skarbowy; 3.2. Sprawy podatkowe; 3.3. Reformy skarbowe; 3.4. Sprawa dochodowości domeny królewskiej; 3.5. Próby syntez dziejów skarbowości. 4. Podsumowanie.

1. Einleitung. 2. Quellen. 3. Staatsfinanzen in der Historiografie: 3.1. Finanzsystem; 3.2. Steuerahngelegenheiten; 3.3. Finanzreformen; 3.4. Einkommen der königlichen Domäne; 3.5. Versuche der Synthese der Finanzwesengeschichte. 4. Résumé.

1. W dziejach Polski wiek XVI – to z jednej strony jeszcze panowanie dynastii Jagiellonów (1492–1572), z drugiej – już czasy pierwszych królów elekcyjnych (1573–1586). Zatem z jednej strony na funkcjonowanie państwa wpływa bardzo długo dynastyczne przekonanie o prawach do tronu, z drugiej zaś dochodzi do drastycznego odrzucenia wszelkich roszczeń głowy państwa do uprawnień innych niż wynikające z aktu elekcji. Ta nowa koncepcja państwa winna wywierać wpływ także w dziedzinie skarbowości. Interesujący nas okres rozpoczyna pojawienie się sejmu dwuizbowego – organu, który podejmie aktywną próbę ingerencji w dotychczas królewskie decyzje skarbowe, zaś kończy objęcie tronu przez Zygmunta III Wazę, za panowania którego rozpoczyna się proces decentralizacji skarbu, a ponadto zachodzą wydarzenia zdające się prowadzić do wyodrębnienia się skarbu. O losach państwa, kształcie i funkcjonowaniu jego struktur politycznych w znaczącej mierze decydowały spory podatkowe. Nic dziwnego przeto, że problematyka skarbowości tego okresu przyciągała uwagę historyków. Chociaż zaledwie część publikacji łączy się bezpośrednio z okresem lat 1492–1587, to nie bez znaczenia są i te, które urywa się na pierwszych latach XVI stulecia czy te, które podejmują problematykę skarbową drugiej połowy tegoż stulecia. Brak natomiast monografii omawiającej wyczerpująco i w sposób zadowolający związane z tym okresem zagadnienia finansów publicznych¹.

¹ *Encyklopedia historii gospodarczej Polski*, [dalej: EHGP], t. II, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. v.: *skarbowość*, s. 275 (autor W. Pałucki).

2. Rozwijająca się w XVI w. skarbowość pozostawiła bogate źródła archiwalne w postaci rejestrów poborowych i związanych z nimi sumariuszy będących podsumowaniem zamykającym rejestr i rozliczeniem poborców z podskarzbimi z przeprowadzonego poboru. Badania nad rejestrami zapoczątkował A. Pawiński, wydając ich wybór z 1578 r. dla całej Korony². Nie wszystkie rejestry zachowały się, w związku z czym dla niektórych ziem wydawnictwo uzupełniono rejestrami z lat sąsiednich (1563–1582). Kontynuatorem wydawnictwa rozpoczętego przez Pawińskiego byli A. Jabłonowski i I. T. Baranowski³, a ostatnio M. Biskup⁴. Wobec obu wydawców – A. Pawińskiego i I. T. Baranowskiego – wysunięto zastrzeżenia polegające m. in. na wytknięciu opuszczeń niektórych informacji (zdaniem wydawców drugorzędnych) oraz złego odczytu danych liczbowych (I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka)⁵. Z krytyką wiarygodności informacji zawartych w rejestrach wystąpiła również K. Górka, która wykorzystując „egzorbitancje poborowe” pochodzące z powiatów województwa kaliskiego (prawdopodobnie z 1588 r.), wskazała nadużycia w rejestrach podatkowych dokonywane zarówno przez podatników, jak i poborców. Zdaniem tej autorki, zjawisko takie występowało na terenie całego państwa⁶. I. Gieysztorowa⁷ zajęła się natomiast analizą rejestrów poborowych⁸ i wskazała na znaczenie dla badań historycznych sumariuszy poborowych.

Rodzaje zachowanych archiwalnych źródeł skarbowych omówił J. Senkowski, datując je oraz informując, czy zostały wydane drukiem⁹. Od chwili ukazania się tej publikacji wydano szereg dalszych źródeł. Cenny materiał zawarty jest w lustracjach dóbr i dochodów królewskich

² A. Pawiński, A. Jabłonowski, I. Baranowski, *Źródła dziejowe*, t. XII–XXIV, Warszawa 1883–1915.

³ *Źródła dziejowe, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. XII: *Prusy Królewskie*, wyd. I. T. Baranowski, XXIII, Warszawa 1911.

⁴ M. Biskup, *Rejestry poborowe województwa chełmińskiego z 1570/71*, „Zapiski Tow. Naukowego w Toruniu” 1955, t. XX, z. 1, s. 305 i n.; tenże, *Deklaracje podatkowe miast warmińskich z roku 1572*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1962, nr 3, s. 616 i n.

⁵ I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, *Rejestry poborowe Mazowsza z XVI w. Uzasadnienie nowego wydawnictwa źródłowego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” [dalej: KHKM] 1955, R. 3, z. 2, s. 338–354.

⁶ K. Górka, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” [dalej: SŹ] 1957, t. 1, s. 185–189.

⁷ I. Gieysztorowa, *Zmiany gospodarczo-społeczne wsi mazowieckiej w XVI w. w świetle sumariuszy poborowych*, „Przegląd Historyczny” [dalej: PH] 1958, t. XLIX, z. 2, s. 236–249.

⁸ I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, KHKM 1962, R. X, z. 3–4, s. 575–591.

⁹ J. Senkowski, *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion” 1954, t. XXIII, s. 38–48; zob. *AGAD w Warszawie. Przewodnik po zespołach*, Warszawa.

sporządzanych w latach 1564–1570¹⁰. Lustracje dla województwa podlaskiego z 1576 r. wydali J. Topolski i J. Wiśniewski¹¹, ostatnio zaś lustracjami i inwentarzami królewsczyzn z lat 1511–1559 dla powiatu konińskiego zajęli się P. Dembiński i A. Nowak¹². Księgę rachunków podskarbiego Andrzeja Kościeleckiego, rejestrującą dochody z żup wielickich i bocheńskich oraz wydatki, na które przeznaczano te dochody, z lat 1510–1511 opublikowali A. i H. Wajs¹³. Rachunki wielkorządowe krakowskie z 1535, 1545 i 1558 r. wydali O. Łaszczyńska, J. Garbacik¹⁴, natomiast materiały archiwalne dotyczące budowy zamku warszawskiego w latach 1569–1572 omówili i wydali M. Hałówna i J. Senkowski¹⁵. Z kolei M. Wrede opublikował rachunki z prac prowadzonych na zamku za panowania Stefana Batorego¹⁶.

Ze źródeł drukowanych duże znaczenie dla dziejów skarbowości posiadają również: *Acta Tomiciana*, *Corpus Iuris Polonici*, *Volumina Legum* oraz *Volumina Constitutionum*.

3. Prace z zakresu historii skarbowości można podzielić na pięć grup tematycznych, wyróżniając zagadnienia dotyczące:

- (1) ustroju skarbowego;
- (2) podatków;
- (3) reform dochodów skarbowych;
- (4) dochodowości domeny królewskiej;
- (5) syntezy dziejów skarbowości XVI w.

¹⁰ L. Żytkowicz, *Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku. Geneza i realizacja wydawnictwa*, SŻ 1973, t. XVIII, s. 191–197; zob. *Annexe* w: A. Sucheni-Grabowska, A. Wyczański, *Les révisions des biens fonciers appartenant au domaine de la couronne en Pologne au cours des XVI–XVIII siècles. La source et son édition*, „*Studia Historiae Oeconomicae*” 1972, vol. 7, s. 87–90.

¹¹ *Lustracje województwa podlaskiego, 1570 r. 1576*, [w:] *Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII w.*, red. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław 1959.

¹² P. Dembiński, A. Nowak, *Lustracje i inwentarze dóbr królewskich powiatu konińskiego z XVI–XVIII wieku*, cz. I: *lata 1511–1559*, zebra. i oprac. P. Dembiński, A. Nowak, „*Rocznik Koniński*” 1999, t. 13, s. 105 i n.

¹³ *Rachunki podskarbiego Andrzeja Kościeleckiego z lat 1510–1511*, oprac. A. H. Wajs, [w:] *Źródła do dziejów Wawelu*, t. V, red. R. Skowron, Kraków 1997.

¹⁴ *Rachunki budowy zamku krakowskiego 1535*, wyd. O. Łaszczyńska, Kraków 1952, *Źródła do dziejów Wawelu*, t. I; *Rachunki generalne Seweryna Bonera 1545*, wyd. O. Łaszczyńska, Kraków 1955; *Źródła do dziejów Wawelu*; t. II; *Rachunki wielkorządowe Jana Bonera 1558*, oprac. J. Garbacik, Kraków 1974, *Źródła do dziejów Wawelu*, t. VII.

¹⁵ M. Hałówna, J. Senkowski, *Materiały archiwalne do budowy zamku warszawskiego. Rachunki budowy z lat 1569–1572*, „*Teki Archiwalne*” 1954, t. 2, s. 192 i n.

¹⁶ M. Wrede, „*Dystrybucja pieniędzy z prowentów folwarków warszawskich*” i *inne wydatki na Zamek Królewski w latach 1576–1586*, „*Kronika Zamkowa*” 1990/91, t. 2 (22), s. 3 i n.

3.1. Ustrojem skarbowym zajmowało się niewielu badaczy. Urzędowi podskarbiego poświęcony jest artykuł K. Larischa¹⁷ napisany jeszcze w pierwszej połowie XIX w. (1845), zarząd skarbowy za Aleksandra Jagiellończyka omawiał J. Rutkowski (1909), natomiast dla okresu panowania Stefana Batorego – A. Pawiński (1881)¹⁸. O administracji skarbowej szkic opublikował B. Markowski (1931)¹⁹. Zarządem skarbowym za panowania Zygmunta zajęła się A. Sucheni-Grabowska²⁰, która omawiając m. in. przeobrażenia w nim zachodzące w latach 1532–1548, za podskarbiego Jana Tarnowskiego, zwróciła uwagę na to, że za jego urzędowania wykształca się kadra urzędu podskarbińskiego²¹. Kompetencje podskarbiego koronnego, pisarzy skarbowych oraz personelu podległego podskarbiemu za ostatniego z Jagiellonów opracował A. Tomczak, przedstawiając postać Walentego Dembińskiego podskarbiego wielkiego koronnego²². Administrację skarbową Prus Królewskich do roku 1569 przedstawił J. Deresiewicz²³, zaś książęcego Mazowsza – J. Senkowski²⁴.

Urzędem wielkorządcy w połowie wieku XVI i finansami wielkorządów krakowskich, z których dochody szły na rzecz skarbu królewskiego, zajął się W. Kierst (1910)²⁵. Ostatnio działalności wielkorządców pracę poświęcił A. Franaszek²⁶. O nich, a także o królewskich komisjach inwentarzowych sprawujących kontrolę nad majątkiem i finansami w wielkorządach krakowskich pisał też F. Leśniak²⁷.

¹⁷ K. Larisch, *O podskarbach wielkich, ich obowiązkach i podwładnych aż do roku 1764*, „Biblioteka Warszawska” 1845, R. 20, z. 11, s. 240 i n.

¹⁸ J. Rutkowski, *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, „Kwartalnik Historyczny” [dalej: KH] 1909, t. XXIII, s. 60–70; A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. VIII, Warszawa 1881, s. 265–271.

¹⁹ B. Markowski, *Administracja skarbowa w Polsce*, Warszawa 1931, s. 22–29.

²⁰ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 176 i n.

²¹ *Ibidem*, s. 196.

²² A. Tomczak, *Walenty Dembiński Kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)*, Toruń 1963, s. 51–57; o roli kanclerza w dobie sejmów egzekucyjnych patrz: T. Szulc, *Walenty Dembiński zwolennikiem czy przeciwnikiem egzekucji?* SDPiPP 1999, IV, red. J. Matuszewski [Wydawnictwa Uniw. Łódzkiego], s. 147–156.

²³ J. Deresiewicz, *Z przeszłości Prus Królewskich. Skarbowość Prus Królewskich od r. 1466 – 1569*, Poznań 1947, s. 8–62.

²⁴ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 226 i n.

²⁵ F. Kierst, *Wielkorządy krakowskie w XIV–XVI stuleciu*, PH 1910, t. X, z. 2, 3, s. 159–167, 281–303.

²⁶ A. Franaszek, *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku. Gospodarze zamku krakowskiego i majątku wielkorządowego*, Kraków 1996; tenże, *Działalność wielkorządców krakowskich w XVI wieku*, Kraków 1981, s. 40 i n. Zob. krytyczną recenzję A. Wyczański [rec. A. Franaszek, *Działalność wielkorządców...*], „Odrodzenie i Reformacja” [dalej: OiR] 1982, t. XXVII, s. 239–241.

²⁷ F. Leśniak, *Królewskie komisje inwentarzowe w wielkorządach krakowskich (druga połowa XVI–XVIII w.)*, „Studia Waweliana” 1996, t. V, s. 91–106.

Żupom wielickim, ruskim w XVI stuleciu, które były wyłączone spod władzy wielkorządcy i posiadały odrębny zarząd, monografie poświęcili J. Rutkowski (1909) oraz R. Rybarski (1932)²⁸, ustalając, iż kwoty wpłacane faktycznie do skarbu nadwornego były znacznie niższe od uzyskanego czystego dochodu tego skarbu, co spowodowane było m. in. wydawanymi przywilejami królewskimi, będącymi formą darowizny na rzecz osób trzecich na rachunek dochodów z żup. Wyjęcie żup wielickich od 1577 r. spod zarządu administracji królewskiej i wypuszczenie ich w dzierżawę doprowadziło je do ruiny²⁹.

Sprawy związane z zarządaniem skarbowym były też poruszane na marginesie innych prac poświęconych historii państwa polskiego XVI w.

3.2. Duże zainteresowanie historyków przyciągały zagadnienia związane z podatkami. O pogłównym pisał J. Kleczyński (1894)³⁰, ale pominął ustawę z 1498 r., a niewiele miejsca poświęcił ustawie z 1520 r.³¹ Analizę ustaw pogłównego, po przedstawieniu ich genezy, przeprowadził S. Weymann (1954)³². H. Rutkowski, opierając się na zachowanym rejestrze wpłat z 1507 r., omówił podatek „koronacja” płacony przez miasta królewskie, kościelne, klasztorne i Żydów z okazji koronacji królewskiej³³. Podatkami nadzwyczajnymi w wieku XV zajmowali się T. Brzeczowski i M. Ludwig, a także zajmowałem się i ja, jednak swoje rozważania zakończyłem na początku XVI w.³⁴ T. Brzeczowski dla lat 1492–1500 podaje informacje

²⁸ J. Rutkowski, *Podział dochodów w żupach ruskich za Zygmunta Augusta*, [w:] *Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Tow. Przyjaciół Nauk*, t. V, Poznań 1928; R. Rybarski, *Wielickie żupy solne w latach 1497–1594*, Warszawa 1932.

²⁹ R. Rybarski, *Wielickie żupy...*, s. 172–173.

³⁰ J. Kleczyński, *Pogłówny generalny w Polsce i oparte na nim popisy ludności*, Kraków 1894, odbitka „Rozpraw AU” ser. II: Wyd. Hist.-Filoz., t. V, s. 6–8.

³¹ Uwagę na to zwrócił S. Weymann, *Pierwsze ustawy pogłównego generalnego w Polsce (Rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*, „Rocznik Dziejów Społeczno-Gospodarczych” [dalej: RDSG] 1956, t. XVIII, s. 11, przyp. 1.

³² *Ibidem*, s. 28 i n. W literaturze przyjmuje się, iż pierwszą ustawę pogłównego uchwalono w 1498 r., przeoczono informację o pogłównym uchwalonym w 1456 r.; zob. S. Weymann, *Pierwsze ustawy...*, s. 11, 28; J. Senkowski, *Uniwersał poboru pogłównego z 1498 r.*, KHKM 1970, R. XVIII, nr 1; EHGP, t. 2, red. A. Mączak, s.v.: *pogłówny* (autor S. Russocki), s. 94; M. Ujma, *Stosunek sejmiku lubelskiego do problemów skarbowych w świetle jego uchwał z lat 1572–1696*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu” 1994, Historia XXX, s. 135.

³³ H. Rutkowski, *Podatek „koronacja” w Polsce na początku XVI wieku*, „Zeszyty Naukowe WAP” 1967, Historia, nr 15, s. 30 i n.

³⁴ T. Brzeczowski, *Ustanawianie podatków nadzwyczajnych w Polsce w XV w.*, RDSG 1981, t. XLII; M. Ludwig, *Besteuerung und Verpfändung königlicher Städte im spätmittelalterlichen Polen*, „Osteuropastudien des Hochschulen des Landes Hessen, Reiche I, Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschungen des Europäischen Ostens” [Berlin] 1984, Bd. 126; T. Szulc, *Uchwały podatkowe ze szlacheckich dóbr ziemskich za pierwszych Jagiellonów*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 1991, Folia Iuridica 48.

o ośmiu³⁵, z kolei M. Ludwig – o sześciu uchwalonych podatkach³⁶, tymczasem źródłowo udało się potwierdzić tylko trzy (1493, 1496, 1498)³⁷. Zajmując się sprawami podatkowymi, napisałem również o dysponowaniu i wydatkowaniu kwot z podatków nadzwyczajnych do początku XVI w.³⁸, o istnieniu różnych systemów organizacji poboru podatków do połowy XVI w. oraz o ewolucji w zakresie wynagradzania urzędników podatkowych³⁹.

Relikty średniowiecznych powinności skarbowych na przykładzie wsi, głównie klasztornych, w Małopolsce w okresie od XIII do XVIII w. omówił M. Zgórnjak⁴⁰, ustalając, iż poradne i robocizny (które uznał za pozostałości ciężarów prawa książęcego) świadczone przez chłopów, mimo spadku ich wartości, zachowały znaczenie. Część dawnych danin skarbowych uległa zanikowi, te zaś które przetrwały, były znacznym, dodatkowym obciążeniem dla ludności dóbr klasztornych i królewskich. Wynagrodzenie urzędników ziemskich w ujęciu terytorialnym (wojewodów, kasztelanów, podkomorznych, chorążych i wojskich) aż do 1590 r. omówił W. Pałucki⁴¹. Wykazał, iż urzędy te utraciły dużą część swoich pierwotnych funkcji, stając się od XVI w. w znacznej mierze tytularnymi. Mimo to zachowały one nadal różnorodne uposażenie. W porównaniu z urzędami wielkopolskimi, małopolskie były lepiej uposażone. Wynagradzaniem urzędników kancelarii królewskiej w drugiej połowie XVI w. zajął się A. Tomczak⁴².

Ważną rolę w skarbowości państwa pełniły miasta. Finanse miejskie Poznania i obciążenia na rzecz państwa badali S. Paternowski (1937) i J. Kądziołka⁴³. S. Kutrzeba zajął się majątkowym podatkiem miejskim

³⁵ T. Brzeczowski, *Ustanawianie podatków...*, s. 78–79, 90–91, 95.

³⁶ M. Ludwig, *Besteuerung...*, s. 66, pkt 44, 45; s. 67, pkt 46, 47, 48; s. 68, pkt 49.

³⁷ T. Szulc, *Uchwały podatkowe...*, s. 131 i n.

³⁸ T. Szulc, *O dysponowaniu wpływami z podatków nadzwyczajnych w Polsce XV wieku*, KH 1992, z. 2; tenże, *Przeznaczenie a wydatkowanie kwot z podatków nadzwyczajnych z dóbr szlacheckich w Polsce XV wieku*, KH 1993, z. 2.

³⁹ T. Szulc, *Organizacja poboru podatków pokoszyckich do połowy XVI wieku*, CPH 1988, t. XL, z. 2; tenże, *Sposoby wynagradzania poborców podatkowych w Polsce od schyłku XIV do XVIII wieku*, „Acta Universitatis Lodzianis” 1993, Folia Iuridica 56, s. 91–106.

⁴⁰ M. Zgórnjak, *Relikty średniowiecznych powinności na wsi małopolskiej XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1959; zob. A. Gilewicz [rec. M. Zgórnjak, *Relikty średniowiecznych powinności...*], KH 1960, z. 3, s. 778–782.

⁴¹ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962; zob. recenzje pracy: W. Hejnosz [W. Pałucki, *Studia nad...*], CPH 1964, t. XVI, z. 1, s. 368–370; A. Gąsiorowski [W. Pałucki, *Studia nad...*], „Roczniki Historyczne” 1965, R. XXXI, s. 214–218.

⁴² A. Tomczak, *Kilka uwag o kancelarii królewskiej w drugiej połowie XVI w. (na marginesie nowego z r. 1960 wydania Cancellarius sive de dignitate... R. Heidensteina)*, „Archeion” 1962, t. XXXVII, s. 242 i n.

⁴³ S. Paternowski, *Finanse miasta Poznania w wiekach średnich*, Pozn. Tow. Przyj. Nauk, Prace Kom. Hist., t. XI, z. 1, Poznań 1937, s. 79, 81–82, 84–86; J. Kądziołka, *Finanse miasta Poznania 1501–1648*, PTH, Oddział w Poznaniu. Prace Sekcji Historii Poznania, Poznań 1960, s. 66–69, 73.

„szosem” (1900)⁴⁴, a także omówił posługę „podwód” i nałożenie w 1564 r., w jej miejsce, na miasta królewskie opłaty „podwodne”, z której miano płacić miastom za dostarczone podwozy (1901)⁴⁵. O podatkach miejskich w późnośredniowiecznej Polsce (do 1506 r.) pisał M. Ludwig, formułując szereg interesujących spostrzeżeń dotyczących sposobów zbierania należności podatkowych i egzekucji podatkowych zaległości⁴⁶.

Świadczenia państwowe duchowieństwa w okresie 1447–1530, opierając się na drukowanych źródłach, opisał A. Ohanowicz (1911)⁴⁷. O nadzwyczajnych świadczeniach (zwanym kontrybucjami) uchwalanych przez duchowieństwo na rzecz państwa pisał J. Sawicki⁴⁸. Stosunek duchowieństwa diecezji wrocławskiej, pod rządami biskupa Macieja Drzewieckiego, do obciążeń na rzecz państwa przedstawił H. Rybus⁴⁹. Badania rzeczywistych obciążeń stanu duchownego na rzecz państwa od 1381 r. do połowy XVII w. kontynuował ks. H. Karbownik⁵⁰ – omówił zwyczajne i nadzwyczajne świadczenia uiszczane przez chłopów z dóbr kościelnych i klasztornych, sposób ich poboru, zestawiając decyzje prawodawcze z aktami praktyki stwierdzającymi ich codzienną realizację. Publikacja ta, oparta na źródłach archiwalnych, licznych źródłach drukowanych i literaturze, jest kompleksowym opracowaniem powinności publicznych polskiego duchowieństwa.

⁴⁴ S. Kutrzeba, *Szos królewski w Polsce w XIV i XV wieku*, „Przegląd Polski” 1900, t. CXXXV.

⁴⁵ S. Kutrzeba, *Podwozy miast polskich do roku 1564*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1901, R. XXVIII, z. 5, s. 506–507.

⁴⁶ M. Ludwig, *Besteuerung...* Teza o równoległości uchwał podatkowych obciążających szlachtę i miasta królewskie od schyłku XIV w. została zakwestionowana, zob. J. S. Matuszewski, T. Szulc, *Opodatkowanie i polityka zastawu miast królewskich w Polsce za Jagiellonów. Uwagi w związku z książką Michaela Ludwiga*, CPH 1989, t. XLI, z. 2, s. 177 i n.

⁴⁷ A. Ohanowicz, *Ciężary państwowe duchowieństwa w Polsce w drugiej połowie XV i w początkach XVI wieku*, [w:] *Studia nad historią prawa polskiego*, red. O. Balzer, t. III, Lwów 1911.

⁴⁸ *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 5: *Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty*, Warszawa 1950, s. 90–93, 95, 157–158; t. 6: *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, Warszawa 1952, s. 77–79, 81, 82, 96; t. 7: *Synody diecezji poznańskiej i ich statuty*, Poznań 1952, s. 51, 53, 63, 65, 70; t. 8: *Synody diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego i ich statuty*, Wrocław 1955, s. 24, 50–51.

⁴⁹ H. Rybus, *Stosunek duchowieństwa diecezji wrocławskiej do obciążeń na rzecz państwa w latach 1514–1531*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1973, R. 11, nr 1, s. 187–198.

⁵⁰ Ks. H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od r. 1381 do połowy XVII w.*, Lublin 1980. Praca wzbudziła duże zainteresowanie, czego wyrazem jest artykuł polemiczny J. S. Matuszewskiego, *Świadczenia duchowieństwa na rzecz państwa w Polsce od 1381 r. po połowę XVII wieku* (W związku z pracą Henryka Karbownika, *Ciężary stanu duchownego...*), [w:] CPH 1983, t. XXXV, z. 2, s. 179–200, oraz rec. A. Marciniaka, (rec.: H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego...*), [w:] RDSG 1983, t. XLIV, s. 231–233.

3.3. Powiększeniu dochodów skarbowych służyły reformy podejmowane przez monarchów za radą ministrów albo pod naciskiem szlachty zainteresowanej zmniejszeniem czy wręcz zniesieniem ciężarów podatkowych nałożonych na chłopów w ich dobrach.

Reformy podatkowe zostały podjęte przez Zygmunta I, wkrótce po objęciu tronu (projekt J. Łaskiego). Zamiana szlacheckiego pospolitego ruszenia na opłatę pieniężną, uchwalona w 1512 r., nie powiodła się wskutek oporu szlachty. Zagadnieniem tym zajmowali się A. Blumenstok (1888), E. Zivier (1915), a po 1945 r. A. Wyczański⁵¹.

O kolejnych reformach lat 1526–1528, których celem było uzdrowienie stosunków monetarnych, pisał M. Grażyński (1913)⁵². Ich rezultatem była m. in. unia monetarna Korony i Prus Królewskich oraz zapoczątkowanie takiej unii z Wielkim Księstwem Litewskim. Wprowadzono wówczas monetę złotą, czyli florena polskiego. Temat – opierając się na badaniach swego poprzednika – kontynuował W. Terlecki⁵³, który w osobnej publikacji przedstawił ordynację monetarną z 1580 r. wprowadzającą unifikację monety polskiej i litewskiej⁵⁴.

Usprawnienie zarządu dóbr królewskich i zwiększenie dochodów skarbu miała na celu reforma podjęta przez Zygmunta II Augusta w 1559 r., polegająca na wprowadzeniu urzędu ekonomów generalnych w Koronie. Jak ustalił W. Pałucki, instytucja ta nie przetrwała swego twórcy⁵⁵.

W. Pałucki zajął się również omówieniem reformy systemu podatku nadzwyczajnego, zwanego poborem, przeprowadzonej na sejmie piotrkowskim 1562/63 r. Jej skutkiem było odejście od wybierania łanowego według starych kwitów, wprowadzono wówczas nową taryfę podatkową, za pomocą której w sposób pośredni opodatkowane zostało duchowieństwo⁵⁶.

O projekcie reformy skarbu powstałym w latach 1559/61 pisała A. Dembińska (1935)⁵⁷. Dochody na utrzymanie wojska miały być uzyskane z dzie-

⁵¹ A. Blumenstok, *Plany reform skarbowo-wojskowych w pierwszej połowie panowania Zygmunta Starego*, [w:] Przewodnik Naukowy i Literacki 1888, R. XVI, zob. s. 202–229, 305–318, 399–423; E. Zivier, *Neuere Geschichte Polens*, Bd. I: *Die zwei letzten Jagiellonien (1506–1572)*, Gotha 1915, s. 82–93; A. Wyczański, *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próby relucji pospolitego ruszenia*, PH 1952, t. XLIII, z. 1, s. 287–304.

⁵² M. Grażyński, *Reformy monetarne w Polsce w latach 1526–1528 i ich geneza*, PH 1913, t. 17, z. 1–3.

⁵³ W. Terlecki, *Reformy monetarne Zygmunta I*, „Wiadomości Numizmatyczne” [dalej: WN] 1963, R. VII, z. 2 (24), s. 43–59.

⁵⁴ W. Terlecki, *System monetarny Stefana Batorego*, WN 1961, R. V, z. 2–3, s. 125–138.

⁵⁵ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 146.

⁵⁶ W. Pałucki, *Reformy skarbowe Sejmu Egzekucyjnego 1562/63 r.*, „Studia Historyczne”, *Księga jubileuszowa z okazji 70-ej rocznicy urodzin prof. dra St. Arnolda*, Warszawa 1965, s. 301–313.

⁵⁷ A. Dembińska, *Projekt reformy skarbu w przededniu wielkich sejmów egzekucyjnych*, [w:] *Księga ku czci Oskara Haleckiego wydana w XXV-lecie jego pracy naukowej*, Warszawa 1935, s. 23–26.

sięcin kościelnych. Projekt przewidywał objęcie nowymi podatkami księstwo pruskie, Inflanty, pozbawienie Gdańska monopolu handlowego i nałożenie cła na towary wywożone. Na nie spełnione zamierzenia naprawy urządzeń skarbowych za ostatnich dwóch Jagiellonów wskazał W. Pałucki⁵⁸.

3.4. Z powyższą tematyką łączy się zagadnienie dochodowości domeny królewskiej za ostatnich dwóch Jagiellonów.

Problem rozdawnictwa dóbr królewskich za Zygmunta I omówił A. Wyczański. Słabszy rozwój kredytu miejskiego w Królestwie Polskim utrzymał znaczenie finansowe zastawów dóbr królewskich. Wierzyciele królewscy korzystali z zabezpieczeń na dochodach bezpośrednich oraz na dobrach ziemskich. Autor ten sądzi, iż feudalny charakter kredytu stanowi cechę charakterystyczną procesu rozdawnictwa dóbr⁵⁹. Z kwestią tą wiązał się proces pomniejszania tychże dóbr w okresie od schyłku XIV do XVII w. omówiony przez J. Lucińskiego⁶⁰.

Tematyką skarbową związaną z domeną monarszą zajęła się gruntownie A. Sucheni-Grabowska, która w dwóch monografiach obejmujących lata 1504–1562 przedstawiła skarbowość Jagiellonów w powiązaniu z ich polityką wewnętrzną. Rozdawnictwo królewskich za Zygmunta II Augusta, będące jednym z narzędzi formowania elity władzy miało negatywny wpływ na stan finansów królewskich⁶¹. Badaczka, zestawiając m. in. dochody skarbu królewskiego z tenut poszczególnych prowincji lub województw, pożyczki zaciągane przez monarchię, zawarła szereg ważnych informacji na temat skarbowej polityki ostatniego z Jagiellonów.

Zagadnieniami skarbowości w okresie od 1506 r. aż do końca panowania Jana Kazimierza zajął się W. Pałucki. Z jego ustaleń wynika, iż tak Zygmunt II August, jak i Stefan Batory, wynagradzając zasłużone osoby, nadawali starostwa łącznie z trzema częściami dochodów z królewskich,

⁵⁸ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości...*, s. 25–26.

⁵⁹ A. Wyczański, *Rozdawnictwo dóbr królewskich za Zygmunta I*, PH 1953, t. XLIV, z. 3, s. 281–305.

⁶⁰ J. Luciński, *Rozwój królewskich w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku*, Poznańskie Tow. Przyj. Nauk, Wyd. Historii i Nauk Społecznych, „Prace Komisji Historycznej” 1967, t. XIX, z. 2.

⁶¹ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967; tejże, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974. O fatalnych skutkach polityki monarchy dla skarbowości królewskiej, zob. *ibidem*, s. 110–116 i n. Monografia A. Sucheni-Grabowskiej spotkała się z dużym zainteresowaniem zob.: K. Górski [rec. A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia...*], KH 1976, R. LXXIII, z. 3, s. 687–689; J. Bardach [rec. A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia...*], PH 1976, R. LXVII, z. 2, s. 296–300; J. S. Matuszewski [rec. A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia...*], CPH 1977, t. 29, z. 2, s. 238–244. Zob. też odpowiedź A. Sucheni-Grabowskiej na rec. K. Górskiego – taż, *Pewne sporne zagadnienia panowania Zygmunta Augusta*, KH 1977, R. LXXXIV, z. 2, s. 538–541.

zaś starostowie i dzierżawcy, którzy nie uzyskali zezwolenia na korzystanie z nich, starali się je zawłaszczyć. Monarchowie nie stracili jednak prawa do wybierania trzech części, choć nie mieli siły, aby je egzekwować⁶².

Kontynuacją tej problematyki są publikacje o kwarcie, autorstwa A. Sucheni-Grabowskiej⁶³, w których ustalono, że pierwsi królowie elekcyjni zostali postawieni wobec faktu, iż większość dochodów z domeny królewskiej czerpali ich posesorowie, a próba modyfikacji tego stanu rzeczy nie powiodła się. Za Stefana Batorego, liczba dóbr królewskich, z których tenutariusze rozliczali się ze skarbem królewskim, gwałtownie zmalała⁶⁴.

Problematyka poruszana przez wspomnianych badaczy łączy się z ruchem egzekucyjnym, który podjął reformę systemu skarbowego szesnastowiecznej Polski. W założeniu miało to przynieść redukcję obciążeń podatkowych przez restytucję królewskich, z których dochody szły by na potrzeby państwa.

Tematyką tą zajęli się również K. Chłapowski, J. Matuszewski i ja. W pracy o zastawach królewskich K. Chłapowski ustalił m. in. stosunek dóbr zastawionych obciążonych „starymi sumami” do całości dóbr królewskich w Małopolsce. Obciążona była nimi duża część dóbr królewskich, co wpływało na obniżenie dochodów skarbowych⁶⁵. J. Matuszewski, odwołując się do konstytucji sejmów egzekucyjnych, wskazał, że egzekucjonistom nie chodziło o odebranie rozdanych dóbr królewskich, nie o egzekucję dóbr, lecz o przywrócenie do skarbu części płynących z nich dochodów, czyli o egzekucję dochodów⁶⁶. Ja natomiast przedstawiłem zagadnienie egzekucji dóbr związane z walką o wzmocnienie finansów państwa za panowania Zygmunta I Starego i Zygmunta II Augusta, przez restytucję dóbr królewskich i powiększenie ich dochodowości⁶⁷.

Jednym z nowych rozstrzygnięć wprowadzonych przez ustawodawstwo egzekucyjne była lustracja królewskich mająca na celu regularne szacowanie dochodowości dóbr i odprowadzenie czwartej części (po odliczeniu części

⁶² W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości...*, s. 202 i n.

⁶³ A. Sucheni-Grabowska, *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI i na początku XVII wieku*, PH 1965, t. LVI, z. 1; tejże, *Losy egzekucji dóbr w Koronie w latach 1574–1650*, KH 1973, R. LXXX, z. 1.

⁶⁴ A. Sucheni-Grabowska, *Losy egzekucji dóbr...*, s. 7.

⁶⁵ K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr 1563–1665. Sprawa zastawów królewskich w Małopolsce*, Warszawa 1984, s. 78–80; zob. tekst recenzyjny: J. Matuszewski, *Postanowienia i realizacja ustawodawstwa zastawnego sejmów egzekucyjnych*, Łódź 1986, s. 3–28.

⁶⁶ J. Matuszewski, *Egzekucja dóbr czy egzekucja dochodów*, „Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN” 1986, R. XL, 6, s. 5–6. O finansowych środkach oddziaływania monarchy na społeczeństwo zob. tenże, *Materialne instrumenty władzy w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2, Warszawa–Toruń 1994, s. 117–125.

⁶⁷ T. Szulc, *Z badań nad egzekucją praw. Podstawy ustawodawcze egzekucji dóbr, ich interpretacja i nowelizacja na sejmach za panowania Zygmunta II Augusta*, SDPiPP 2000, VI. Zob. W. Uruszczak [rec. T. Szulc, *Z badań...*], „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2001, t. LXIV, s. 151–156; A. Wyczański [rec. T. Szulc, *Z badań...*], KH 2001, R. CVIII, s. 123–125.

na „wychowanie”) do skarbu na obronę potoczną. Analizy źródłoznawczej lustracji przeprowadzonych w latach 1564–1566 dokonała I. Rychlikowa. Porównanie tekstu lustracji prowizorycznego z definitywnym (na przykładzie województw małopolskich i ruskich) wykazało tendencję do zmniejszania pożytków czerpanych z majątku królewskiego przez tenentariuszy, którzy domagali się moderacji w wycenie ujawnionych dochodów⁶⁸. Jednak dochody podlegające kwarcie zostały obniżone w poszczególnych województwach nierównomiernie, poprzez niewliczenie do podstawy opodatkowania różnych dochodów pochodzących z działalności rolnej. Wpłynęło to nieodwracalnie na zmniejszenie dochodów skarbu.

3.5. Niektórzy badacze podejmowali próby opracowania dziejów skarbowości polskiej w różnych ramach chronologicznych. Próbą taką jest praca J. T. Lubomirskiego (1868), w której autor ograniczył badania do lat 1507–1532, który to okres rozbił na trzy podokresy: 1507–1514, 1515–1526 i 1526–1532⁶⁹. Szkic traktujący o sprawach podatkowych i działalności skarbu publicznego obejmujący okres od śmierci Kazimierza Jagiellończyka aż do panowania Zygmunta II Augusta napisał W. Małcużyński (1915)⁷⁰. Ustrój skarbowy książęcego Mazowsza, do momentu włączenia go do Korony (1526), opracował J. Senkowski⁷¹, a Prus Królewskich – J. Deresiewicz⁷², ustalając, iż odrębność zarządu skarbowego Prus Królewskich od Korony była pozorna: Prusy nie miały prawa dysponowania dochodami skarbowymi, bowiem podlegały monarsze. System podatkowy Prus Królewskich do roku 1501 pokrótce omówił T. Brzeczowski⁷³. O istnieniu trzech odrębnych skarbowości na terytorium Korony – mianowicie: skarbu królewskiego, mazowieckiego i pruskiego – pisał też K. Lepszy, stwierdzając, iż w ciągu XVI w. nastąpiło znaczne w tym zakresie ujednoczenie, odrębność skarbu mazowieckiego zniesiona została dopiero w ostatnim ćwierćwieczu XVI w., zaś skarbowość pruska, choć formalnie zniesiona w 1569 r., utrzymała jednak nadal pewne odrębności⁷⁴.

⁶⁸ I. Rychlikowa, *Lustracje 1564–1566 r. jako podstawa szacunku dochodu z gospodarki polowej*, KHKM 1974, R. XXII, nr 4, s. 683.

⁶⁹ T. Lubomirski, *Trzy rozdziały z historii skarbowości w Polsce 1507–1532*, Kraków 1868.

⁷⁰ W. Małcużyński, *Szkice do dziejów skarbowości polskiej*, „*Ekonomista*” 1915, t. III i IV, Warszawa 1916, s. 69 i n.; 1916, t. I–II, s. 1–65.

⁷¹ J. Senkowski, *Uniwersał poboru...*

⁷² J. Deresiewicz, *Z przeszłości Prus Królewskich...*; zob. W. Hejnosz [rec. Deresiewicz J., *Z przeszłości Prus Królewskich...*], PH 1948, t. 38, s. 316–319; K. Górski [rec. Deresiewicz J., *Z przeszłości Prus Królewskich...*], RDSG 1948, t. 10, s. 389–390.

⁷³ T. Brzeczowski, *System podatkowy Prus Królewskich w latach 1466–1501*, [w:] *Prace Historyczne*, WSP, Olsztyn 1981, s. 43–75.

⁷⁴ *Historia Polski*, t. I: do roku 1764, cz. II: od połowy XV w., red. H. Łowmiański, Warszawa 1957, s. 305 (autor K. Lepszy). Jest to ujęcie podręcznikowe, nie synteza.

Dla początku XVI stulecia syntetyczny obraz skarbowości za Aleksandra Jagiellończyka przedstawił J. Rutkowski (1909)⁷⁵, zaś skarbowość za panowania Stefana Batorego – A. Pawiński (1881)⁷⁶. Skarbem publicznym i nadwornym zajmowali się historycy na marginesie prac poświęconych dziejom gospodarczym Polski, m. in. w publikacjach J. Rutkowskiego i W. Rusińskiego⁷⁷. W wydawnictwach typu encyklopedycznego znajdziemy też artykuły zawierające próbę syntetycznego ujęcia historii skarbowości⁷⁸.

4. Powyższy przegląd literatury przedstawiający aktualny stan badań nad skarbowością pozwala na wyciągnięcie następujących wniosków. Problematyka skarbowości należy do tematów trudnych i być może dlatego jeszcze ciągle zaniedbanych. Mimo wzrastającego nią zainteresowania brak jest monografii omawiającej system skarbowy państwa polskiego w XVI w. Na fakt ten zwracano już uwagę (J. Rutkowski, J. Sawicki, W. Pałucki)⁷⁹, zwłaszcza odczuwalny jest brak opracowania nt. skarbowości za panowania Zygmunta I Starego i Zygmunta II Augusta. Zagadnień finansowych okresu panowania ostatnich dwóch Jagiellonów dotyczą wprawdzie bogato udokumentowane źródłowo prace A. Sucheni-Grabowskiej i W. Pałuckiego, to jednak pozostaje nadal aktualny postulat, wysunięty jeszcze przed laty przez J. Rutkowskiego, o konieczności kompleksowego opracowania dziejów skarbowości tego okresu.

Tematów, które należałoby wziąć na warsztat badawczy, jest nadal dużo: w pierwszej kolejności jest to urząd podskarbiów – tak koronnych, jak i nadwornych. Z kwestią tą wiąże się kontrola sejmowa nad podskarbiem, jak również nie zbadany dotąd problem stosunków: król a podskarbiowie. Finanse wielkorządów krakowskich wymagają także jeszcze dalszych badań⁸⁰, jak i zagadnienie skarbowości miejskiej. Nieco lepiej na tym tle prezentuje się skarbowość kościelna.

Realizacja postulatów badawczych jest bardzo czasochłonna i przekracza zapewne możliwości jednego badacza, zatem wskazane byłyby prace zespołów badawczych. Przy dzisiejszym stanie badań i możliwościach technicznych konieczne jest podjęcie prac nad pełnym zmikrofilmowaniem archiwalnych zespołów skarbowych lub utrwaleniem ich na płytach CD, co ułatwiłoby znacznie badania.

⁷⁵ J. Rutkowski, *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, KH 1909, t. XXIII.

⁷⁶ A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce...*

⁷⁷ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, t. I: *Czasy przedrozbiorowe*, Poznań 1946, s. 194–210; W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich*, Warszawa 1973, s. 107–111.

⁷⁸ Podajemy przykładowo: EHGP, t. II, red. A. Mączak, s. v.: *skarbowość* (autor W. Pałucki), s. 269–281; *Encyklopedia historii Polski*, t. II, Warszawa 1945, s. v.: *skarbowość* (autor J. Sztetyło), s. 374–375.

⁷⁹ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza...*, s. 89; Ks. H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego...*, s. 7–8; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości*, s. 22–23.

⁸⁰ Zob. uwagę A. Wyczańskiego [rec. A. Franaszek, *Działalność wielkorządców...*], OIR 1982, t. XXVII, s. 241.